

Аляксандр Барковіч

Мінскі дзяржаўны лінгвістычны ўніверсітэт

albark@tut.by

**Прэфіксальнае словаўтварэнне новых беларускіх
дзеясловаў: корпусны аспект****Уводзіны**

У працах, якія датычацца новай беларускай лексікі, рэдка фіксуюцца і, тым больш, аналізуюцца новыя беларускія дзеясловы. Калі адпаведная тэматыка разглядаецца, праблемная вобласць, як правіла, абмяжоўваецца асобнымі аспектамі¹. Гэта зразумела: менавіта прэдыкатыўныя адносіны і іх важнейшы атрыбут – дзеяслоўная лексіка – адлюстроўваюць дынаміку камунікацыі, што стварае дадатковыя складанасці пры іх рэпрэзентацыі і мадэляванні. Новыя найменні ў любой мове ўзнікаюць у першую чаргу ў сувязі з новымі рэаліямі, а ўжо пазней – і не заўсёды – з гэтымі рэаліямі звязваюцца і намінуюцца адпаведныя працэсы і дзеянні. Але гэта кагнітыўная спецыфіка зусім не аблягчае лінгвістычную практыку, і метаапісанне прэдыкатыўных адносін з’яўляецца адной з традыцыйна актуальных лінгвістычных задач. Пры гэтым аб’ектны бок даследавання дзеясловаў беларускай мовы дадаткова ўскладнены, па-першае, малой ступенню даследаванасці новых беларускіх дзеясловаў; па-другое, сярод дзеясловаў шырока пададзены як наватворы ў вузкім значэнні гэтага слова, так і ўвасобленыя патэнцыяльныя словы, незафіксаваныя ў лексікаграфічных крыніцах.

Металінгвістычная спецыфіка новых дзеясловаў беларускай мовы

Семантыка дзеяслова дэманструе ўнікальныя (у параўнанні з іншымі часцінамі мовы) суадносіны паміж лексічным і граматычным значэннем: вербалізацыя патэнцыяльных членаў дзеяслоўных парадыгм – гэта ў першую чаргу афіксальныя (як паказвае практыка, пераважна прэфіксальныя) утварэнні – змяняе і лексічныя, і граматычныя

¹ Напр. О.Г. В а н к е в и ч, *Отыменные глаголы в современных русском и белорусском языках: словообразовательная мотивация: автореферат диссертации... кандидата филологических наук: 10.02.02, 10.02.01*, Минск 2015; А.В. С о л а х а ў, *Суфіксальна-постфіксальны спосаб утварэння індывідуальна-аўтарскіх дзеясловаў у мове сучаснай беларускай паэзіі*, „Веснік Мазырскага дзяржаўнага педагагічнага ўніверсітэта імя І.П. Шамякіна” 2009, № 3, с. 120–125.

характарыстыкі дзеяслова, забяспечваючы неабходны мадыфікацыйны патэнцыял мовы. Сёння, са з'яўленнем корпусных рэсурсаў, для лінгвістычнага аналізу сталі даступнымі статыстычна-верыфікаваныя дадзеныя з маўленчай практыкі, якія дазволілі аб'ектыўна суаднесці рэаліі дзеяслоўнага словаўжывання ў беларускай мове з лексікаграфічнымі крыніцамі. Ва ўмовах высокага попыту на фармалізацыю мовы незафіксаваныя лексікаграфічнымі базамі лексічныя адзінкі патрабуюць асаблівай увагі і апісання. Даследаванне не зафіксаваных у тлумачальных слоўніках беларускай літаратурнай мовы дзеясловаў (ТСБМ, ТСБЛМ)¹ дазваляе ахапіць і ахарактарызаваць важны рэсурс мовы, які да апошняга часу застаецца па-за "кампетэнцыяй" як лінгвістаў, так і, адпаведна, камп'ютарных інструментаў і баз дадзеных. Даследаванне складу і абставін функцыянавання лексем, не адзначаных у тлумачальных слоўніках, – метадалагічна інавацыйны і абгрунтаваны падыход да сістэматызацыі моўнай сістэмы, увогуле. У гэтым рэчышчы метадалагічна інавацыйным для беларускай лінгвістыкі з'яўляецца і адпаведны дадзенай парадыгматыцы прынцып апісання лексікі: сярод новых дзеясловаў згодна мадэлі развіцця моўных навацый асобна могуць быць мэтанакіравана разгледжаны так званыя патэнцыяльныя словы (ці ў больш шырокім кантэксце *патэнцыялізмы*) – рэалізацыі рэгулярных словаўтваральных ланцужкоў².

Падыходы да комплекснага разгляду беларускіх дзеясловаў, зразумела, могуць быць рознымі: так, у працы *Дзеяслоўнае словаўтварэнне: Адыменныя суфіксальныя лексемы*³ прадэманстраваны іншы, у параўнанні з нашым, падыход да аналізу дзеяслоўнай лексікі, наватвораў, крыніц збору матэрыялу. Напрыклад, на думку аўтара, "неалагізмамі і аказіяналізмамі лічацца дэрываты, якія выяўлены ў мове мастацкай і навуковай літаратуры ў асноўным за апошнія 10–15 гадоў [г. зн. у 60–70-я гг. XX ст. – А. Б.] і не фіксаваліся лексікаграфічнымі даведнікамі, і тыя, што ўпершыню зафіксаваны ТСБМ і РБС-82 [*Русско-белорусский словарь*, ред. К.К. Атрахович, Минск 1982. – А. Б.]"⁴. Але маўленчая практыка сведчыць, што паміж аказіяналізмамі і неалагізмамі існуе істотная розніца ў функцыянальным аспекце, а дэрываты – адзінкі іншага лінгвістычнага вымярэння, дэрываталогіі⁵.

¹ Тлумачальны слоўнік беларускай мовы, пад агульн. рэд. К. Крапівы, Мінск 1977–1984; Тлумачальны слоўнік беларускай літаратурнай мовы, рэд. М.Р. Суднік, М.Н. Крыўко, Мінск 2005.

² А.А. Барковіч, *Модель развития языковых новаций в контексте компьютерно-опосредованной коммуникации*, „Вестник Тихоокеанского государственного университета” 2015, № 4, с. 38–43.

³ М.С. Васілеўскі, *Дзеяслоўнае словаўтварэнне: Адыменныя суфіксальныя лексемы*, Мінск 1985.

⁴ *Ibidem*, с. 8.

⁵ А.А. Барковіч, *Метаязыковая спецыфіка моделирования: деривационный аспект*, „Ученые записки Петрозаводского государственного университета” 2017, № 7, с. 68–72.

На фоне новых тэндэнцый развіцця дыскурсу, з’яўлення прынцыпова новых маўленчых асяроддзяў¹, лексіка пачатку XXI ст. дэманструе высокую дынаміку. Але наколькі тэндэнцыі развіцця дзеясловаў у сучаснай беларускай мове, ва ўмовах экстэнсіўнага і інтэнсіўнага развіцця камп’ютарна-апасродкаванай камунікацыі, адлюстроўваюць перамянаць традыцый яе абнаўлення? Тут неабходна адзначыць некалькі фактараў. Так, адыменнае словаўтварэнне па-ранейшаму адыгрывае істотную ролю ва ўтварэнні новых дзеясловаў: пераважна ад назоўнікаў утвараюцца і дэрываты запазычанняў, і агульныя з рускай мовай дзеясловы, і ўласна беларускія дзеяслоўныя наватворы. Падобным чынам захоўваецца і дынаміка суфіксальнай прадуктыўнасці беларускіх дзеясловаў². І ў гэтай сувязі асаблівую цікавасць могуць уяўляць дадзеныя аб спецыфіцы прэфіксальнага словаўтварэння беларускіх дзеясловаў, што дазволіла б зрабіць грунтоўныя абагульненні аб функцыянаванні афіксальнага дзеяслоўнага словаўтварэння ў беларускай мове ў цэлым.

Рэлевантныя рэпрэзентатыўныя вынікі могуць быць атрыманы на базе статыстычна-аб’ектыўных дадзеных корпуснага кшталту. Зразумела, прынцыповая адсутнасць у корпусах гэтак званай *марфемнай разметкі* вельмі адчувальная для даследавання лексікі сінтэтычных моў, да якіх адносіцца і беларуская. Аднак, пакуль заканадаўцамі моды ў корпуснай лінгвістыцы застаюцца англічане і амерыканцы – для пераважна аналітычнай англійскай мовы падрабязны аналіз словаўтварэння і словазмянення не вельмі актуальны – гэта практыка не мяняецца. Тым не менш, корпусныя дадзеныя аб граматычных заканамернасцях практычна любой мовы, тым больш дапоўненыя “ручнай” апрацоўкай матэрыялу, часта ствараюць прынцыпова новую лінгвістычную рэальнасць³.

Наша даследаванне грунтуецца на базе *Машыннага фонду беларускай мовы*⁴, які быў створаны ў навукова-даследчай лабараторыі інтэлектуальных інфармацыйных сістэм на факультэце прыкладной матэматыкі Белдзяржуніверсітэта (загадчык лабараторыі прафесар Ігар Соўпель). Зыходны корпус тэкстаў *Машыннага фонду беларускай мовы* (агульны аб’ём 10 млн. словаўжыванняў) склалі тэксты мастацкага, публіцыстычнага, навуковага, дзелавага, гутарковага стыляў: па юрыспрудэнцыі, літаратуры, гісторыі, культуры, тэхніцы, музыцы,

¹ Напр. А.А. Барковіч, *Интернет-дискурс: компьютерно-опосредованная коммуникация*, Москва 2015.

² М.С. Васілеўскі, *op. cit.*, с. 238; А.А. Барковіч, *Лексічны патэнцыял беларускай мовы ў святле корпуснай лінгвістыкі*, Мінск 2012.

³ А.А. Барковіч, *Корпусная лінгвістыка: специфика современных метаописаний языка*, „Вестник Томского государственного университета” 2016, № 406, с. 5–13.

⁴ Пратакол выканання работ па стварэнню *Машыннага фонду беларускай мовы* (МФБМ) быў падпісаны ў кастрычніку 2006 г. – УДК 681.324.06, № дзяржрэгістрацыі 2005185, справаздача № 166/35.

ваеннай справе, рэлігіі, спорту, медыцыне. У межах праекта распрацаваны генеральны слоўнік беларускай мовы, у якім былі ідэнтыфікаваныя, у прыватнасці, 140 240 парадыгм, якія былі пададзены ў 1 259 720 славаформах, у тым ліку дзеясловаў – 45 654 парадыгм, назоўнікаў – 54 461 парадыгма, прыметнікаў – 41 895 парадыгм.

Атрыманы на гэтай базе рэпрэзентатыўны рэестр новых беларускіх слоў склаў 17 000 адзінак, з іх дзеясловаў – 1000 адзінак; сярод дзеясловаў – як увасобленыя патэнцыяльныя адзінкі (≈800), так і ўласна новыя дзеясловы (≈200 адзінак). Перавага патэнцыяльных адзінак сярод моўных навацый з’яўляецца тыповай: так, амаль усе не зафіксаваныя ў слоўніках прыслоўі з суфіксам *-а-* – гэта рэалізацыі патэнцыяльных рэгулярных дэрыватаў адпаведных прыметнікаў, вядомых сучаснай беларускай літаратурнай мове (*аднабакова, вынікова, класава, масава, многаразова* і мн. інш.).

Зразумела, патэнцыяльныя дзеясловы з гэтага рэестру – гэта, у першую чаргу, *прэфіксальныя* і *суфіксальныя* ўтварэнні ад адзінак, зафіксаваных у нарматыўных слоўніках. Але ў такіх дзеясловаў – рэгулярных членаў словаўтваральнай парадыгмы – змяняецца і лексічнае значэнне, і граматычнае (гаворка ідзе, найперш, пра катэгорыю трывання і – у значна меншай ступені – пра катэгорыю стану). Зусім невыпадкова славянскае *трыванне* дзеясловаў адносяць да класіфікацыйных граматычных катэгорый і часта называюць катэгорыяй лексікаграматычнай па наступных прычынах: па-першае, змяненне трывання, як правіла, выклікае змяненне лексічнага значэння, а па-другое, адсутнічаюць рэгулярныя адназначныя сродкі выражэння трывальнай семантыкі, пры тым што яна заўсёды выражана фармальна: *прэфіксацыяй, суфіксацыяй і пад.*

Тыпы значэнняў, якія перадаюцца трывальна-часавымі формамі дзеяслова, не атрымалі ў літаратуры адзінага тэрміналагічнага афармлення: яны называюцца і *T*-катэгорыямі, і семантычнымі тыпамі прэдыкатаў, і спосабамі дзеяслоўнага дзеяння. Тэрмін “спосаб дзеяслоўнага дзеяння” выкарыстоўваецца ў двух сэнсах: шырокім і вузкім. У вузкім сэнсе гэта “разнастайныя асаблівасці працэсаў у дачыненні да іх часавай працягласці і выніковасці, іх якасная своеасаблівасць паводле працякання ці завяршэння. <...> Адрозненні разнавіднасцяў дзеясловаў па спосабах дзеяслоўнага дзеяння звязваюцца галоўным чынам з іх прэфіксамі і некаторымі спецыяльнымі суфіксамі”¹. У гэтым, вузкім значэнні, спосаб дзеяслоўнага дзеяння – словаўтваральная катэгорыя, менш аб’ёмная і абавязковая, чым граматычная, але дастаткова рэгулярная. Спосаб дзеяслоўнага дзеяння ў шырокім сэнсе – гэта “розныя семантычныя прыкметы, якія характарызуюць спосаб існавання сітуацыі ў часе”², незалежна ад іх фармальнай выражанасці.

¹ А.А. Кривичкий, А.Е. Михневич, А.И. Подлужный, *Белорусский язык для небелорусов*, Мінск 1978, с. 178.

² А.А. Зализняк, А.Д. Шмелев, *Лекции по русской аспектологии*, Мюнхен 1997, с. 27.

Традыцыйна выдзяляюцца наступныя *T*-катэгорыі, ці ўстойлівыя семантычныя тыпы, якія перадаюцца часава-трывальных формамі дзеясловаў: 1) пастаянныя ўласцівасці; 2) устойлівыя і часовыя станы; 3) працэсы (інактыўныя працэсы і дзеянні) і 4) падзеі. У класіфікацыі Алены Падучавай, акрамя станаў (устойлівых і часовых) і падзей, вылучаюцца інактыўныя працэсы (працэсы з неактыўным, звычайна неадушаўлёным суб'ектам) і дзейнасці, якія падзяляюцца на ўласна дзейнасці (негранічныя працэсы са свядомым адушаўлёным суб'ектам), дзеянні (гранічныя працэсы са свядомым адушаўлёным суб'ектам), заняткі і паводзіны¹. Характарыстыка дзеяслова адносна адной з названых груп праводзіцца, як правіла, пры дапамозе дыягнастычных кантэкстаў, г. зн. праз яго камбінаторныя магчымасці.

Выключная ўвага лінгвістаў да кваліфікацыі дзеясловаў паводле спосабу дзеяслоўнага дзеяння абумоўлена іх унікальнасцю ў параўнанні са словамі іншых часцін мовы, якая адзначаецца Міхаілам Нікіціным: “дзеясловы, здольныя ўказваць на прыкметы шырокага часавага дыяпазону: ад пастаянных, характэрных, устойліва-сутнасных да каротка-часовых, выпадкова-недаўгавечных, сутнасна-непаказальных, і гэта справядліва як у дачыненні да розных прыкмет, так і ў дачыненні да розных праяў адной прыкметы. <...> для назоўнікаў і прыметнікаў магчыма толькі статычная канстатацыя прыкметы па-за часавай дынамікай...”².

У беларускай лінгвістыцы лексіка-граматычныя катэгорыі дзеяслова ўжо вывучаліся ў сувязі з праблемамі словаўтварэння, але з часавай характарыстыкай дзеяслова была звязана толькі адна праца³.

Колькасна-статыстычны аналіз новых дзеясловаў – рэгулярных членаў словаўтваральнай дзеяслоўнай парадыгмы

Якія высновы дазваляе зрабіць колькасна-статыстычны аналіз новых дзеясловаў – рэгулярных членаў словаўтваральнай дзеяслоўнай парадыгмы? У прыватнасці, – адносна частотнасці ўжывання дзеяслоўных прэфіксаў, якія паслядоўна карэлююць са спосабамі дзеяслоўнага дзеяння ў вузкім сэнсе слова.

А-, аб-, аба-. Дзеясловаў з прэфіксам *а-*, *аб-*, *аба-* зафіксавана каля 70 (≈7% ад агульнай колькасці новых дзеясловаў), прычым некаторыя з іх з'яўляюцца другім і трэцім членам так званай трывальнай трыяды⁴, напрыклад, *абсмыкаць* – *абсмыкваць* і інш.

¹ Е.В. П а д у ч е в а, *Семантические исследования. Семантика времени и вида. Семантика нарратива*, Москва 1996, с. 129.

² М.В. Н и к и т и н, *Основы лингвистической теории значения*, Москва 1988, с. 22–23.

³ А.М. Р у д э н к а, *Дзеясловы з семантыкай разумовых працэсаў у беларускай мове*, Мінск 2000.

⁴ Стандартны трывальны ланцужок дзеяслова выглядае так: бяспрэфікснае незакончанае трыванне (*пісаць*) – прэфіксальнае закончанае трыванне (*дапісаць*) – суфіксальнае незакончанае трыванне (*дапісваць*).

Сярод дзеясловаў з названымі прэфіксамі ёсць і наватворы (яны зафіксаваны толькі з прыстаўкамі), напрыклад, *абдрыпаць* – *абдрыпаць* і інш., прычым сярод наватвораў ёсць такія, што без прэфікса не ўжываюцца, напрыклад, *аконтурыць*, *амяшчаныць* і інш. Патэнцыяльныя дзеясловы з прэфіксам *а-*, *аб-*, *аба-* – рэалізацыі рэгулярных пазіцый у дзеяслоўных словаўтваральных ланцужках – прыблізна палова ўсіх дзеясловаў з названым прэфіксам.

Аналагічныя назіранні можна зрабіць і падчас разгляду іншых прэфіксальных мадэлей, напрыклад, патэнцыяльных дзеясловаў з прыстаўкай *ад-* (каля 30 адзінак). Гэтыя дзеясловы таксама могуць утвараць трывальныя ланцужкі (*адгаласаваць* – *адгаласоўваць* і інш.); сярод іх ёсць выразныя калькі з рускай мовы, напрыклад, *адсочваць*:

Аўтаматызацыя аператыўнага ўліку тавараў дазволіць штодзённа адсочваць лішкі і тэрмін прыдатнасці прадуктаў (Т. Данілушкіна, *На сучасным узроўні*, “Звязда” 2007, № 21).

Парадаксальным прыкладам рэалізацыі ўстойлівай прэфіксальнай мадэлі з’яўляецца зафіксаваны ў пералічаных вышэй крыніцах дзеяслоў *адвабліваць*. Семантыка кораня не дазваляе такога прэфіксальнага ўтварэння, але яно ўзнікла, таму што ёсць рэгулярная мадэль і рэгулярнае антанімічнае па прэфіксе ўтварэнне *прывабліваць*.

Паводле *Беларускай граматыкі* ўтварэнне прэфіксальных дзеясловаў пры дапамозе *а-*, *аб-*, *аба-* і пры дапамозе *ад-* – прадуктыўныя тыпы¹, і гэта пацвярджаецца колькасцю наватвораў у корпусе.

Вы-. Патэнцыяльных дзеясловаў з прэфіксам *вы-* нямнога – каля 5, хаця ў *Беларускай граматыцы* гэты словаўтваральны тып характарызуецца як прадуктыўны². Два з прадстаўнікоў гэтай групы – прэфіксальныя пары (*выстукаць*, *выкрышталізаваць*), некалькі – незакончанага трывання ад адпаведных прэфіксальных лексем закончанага трывання (*выраўноўваць*, *вытончваць* (літарат. *вытанчаць* – ТСБЛМ), *выцерпліваць*). Сустракаецца таксама акцэнталагічны варыянт нарматыўнай адзінкі *вытарашчваць* – *вытарэшчваць*.

“– Гэта пытанне? Ужо можна адказваць? – адразу падбіраецца Уладзімір. – ...Такая магчымасць з’явілася толькі праз некалькі гадоў, калі мы зразумелі, што матэрыялу на беларускай мове – выдадзенага, аранжыраванага, часткова аранжыраванага – хапае не проста на тое, каб сабраць у альбом, але і на тое, каб прасеяць, выкінуць непатрэбнае і *выкрышталізаваць* музычную праграму, якую мы назвалі *Адлегласць*” (Гасцёўня: Уладзімір ПУГАЧ [J:Морс]: *Трэба навучыцца сабой ганарыцца*, “Звязда” 2007, № 228).

Дзеяслоў *выкрышталізаваць* не фіксуецца ў слоўніках (ТСБЛМ): у якасці закончанага трывання прапануецца *закрышталізаваць*, акра-

¹ *Беларуская граматыка ў 2-х частках*, рэд. М.В. Бірыла, П.П. Шуба, Мінск 1985, с. 329–330.

² *Ibidem*, с. 330.

мя таго *крышталізаваць* абазначае і незакончанае, і закончанае трыванне. Тым не менш *выкрышталізавацца* ў слоўніку ёсць. Усё гэта яшчэ раз сведчыць пра пэўную ступень выпадковасці слоўнікавай фіксацыі рэгулярных афіксальных дзеяслоўных утварэнняў.

Да- Лексем з прэфіксам *да-* – рэгулярных членаў дзеяслоўных словаўтваральных парадыгм – каля 60. У адрозненне ад разгледжаных вышэй прэфіксальных утварэнняў яны досыць цесна кансалідаваныя семантычна вакол спосабу дзеяслоўнага дзеяння з семантыкай ‘давесці дзеянне да канца, да прасторавай ці часавай мяжы’¹: (*даваліць, давеславаць, сярод іх і дэрываты ад запазычанняў, напрыклад, дабаляваць, дабанкетаваць, дарамантаваць і інш.*) ці то парныя ўтварэнні незакончанага трывання такіх дзеясловаў (*дабіраць, даварочваць, давострываць, дабанкаваць – дабанкоўваць, дапампаваць – дапампоўваць і інш.*):

“– Колькі мяхоў не *дабіраеш*? Бяры ў мяне” (У. Арлоў, Клён).

Менавіта гэты тып, паводле *Беларускай граматыкі*, з’яўляецца прадуктыўным пры ўтварэнні дзеясловаў з прэфіксам *да-*².

Некаторыя з такіх дзеясловаў утвараюць трывальныя пары (*дагадаваць – дагадаўваць, дамахаць – дамахваць, данюхаць – данюхваць і інш.*).

За- Зафіксаваных патэнцыяльных дзеясловаў з прэфіксам *за-* – каля 70. *Беларуская граматыка* таксама характарызуе гэты тып як прадуктыўны³. Яны належаць да двух спосабаў дзеяслоўнага дзеяння:

1) ‘пачаць дзеянне’ (закончанага трывання – *загарлапаныць, зацарстваваць, заштарміць і інш.*; незакончанага трывання – *закрапваць і інш.*): “Не помнячы сябе ад радасці, я ўляцеў у свой пакой і, размахваючы пісьмом, *загарлапаныў* нешта дзікае, бязладнае, потым схопіў у абярэмкі Алеся (ён якраз падвярнуўся мне пад рукі) і закружыў з ім па пакоі. – Што? Напісала – кахае? – зарагатаў Алесь” (З. Прыгодзіч, *Журба мая светлая*);

2) ‘давесці дзеянне да выніку’ (закончанага трывання – *замжэць, замірыць, запырхаць, зацвяліць і інш.*; незакончанага трывання – *забучваць, закошваць, зашпунтоўваць і інш.*; зафіксаваныя трывальныя пары *заважаваць – замяжоўваць, заштампаваць – заштампоўваць і інш.*).

Для гэтай мадэлі характэрныя ваганні паралельных дзеяслоўных утварэнняў з прэфіксам *за-* і адначасова суфіксам *-ава/-ірава/-е/-і-* – *заштылець* (у *ТСБМ* зафіксавана *штыляваць*). У разглядаемай мадэлі навідавоку суфіксальная варыятыўнасць адносна зафіксаваных у літаратурнай мове ўтварэнняў. Напрыклад, прэфіксальны дэрыват *загугняць* – трывальная пара ад *гугняць*, у той час як у *ТСБМ* няма *гугняць*, а ёсць *гугніць, гугнявіць* – рэгулярнай прэфіксальнай парай апошняга з’яўляецца *загугнявіць*: “Ён *загугнявіў*: – Я прыйшоў па работу (Гі дэ Мапасан, *Сповідзь Тэадэюля Сабо* /пераклад С. Мурашкі).

¹ *Ibidem*, с. 330.

² *Ibidem*, с. 331.

³ *Ibidem*, с. 332.

З-/с-. Усё сказанае вышэй пра дзеясловы з прэфіксам *за-* – рэалізацыі патэнцыяльных “месцаў” словаўтваральных парадыгм – датычыць і прэфіксальных дэрыватаў з прэфіксам *з-/с-*, якіх каля 30. Такія ўтварэнні, як *згнятаць* пры літаратурным *гнесці* або *прыгнятаць* паказваюць няўстойлівасць словаўтваральных мадэлей прэфіксальна-суфіксальных трывальных ланцужкоў, дакладней кажучы, пастаянную канкурэнцыю розных мадэлей у жывой маўленчай плыні.

Ва ўжыванні дзеясловаў – членаў словаўтваральных ланцужкоў з прыстаўкай *з-/с-* – ёсць адна цікавая заканамернасць. У беларускай мове ўтвараюцца і ўжываюцца дэрываты лексем, запазычаных праз рускую мову ці прыналежных да агульнага для абедзвюх моў фонду запазычанняў, у той час як у рускай мове адпаведныя дзеясловы двухтывальныя і ўтварэнняў з прэфіксам *з-/с-* не маюць. Гэта такія дзеясловы, як, напрыклад, *згарманізаваць*, *знівеліраваць*, *зрэалізаваць*:

Такі наватвор, як *спрагназіраваць*, таксама не фіксуецца слоўнікамі – нарматыўным з’яўляецца ўжыванне дзеяслова *прагназіраваць* як двухтывальнага (ТСБЛМ). Аналагічным чынам прэфіксальны дзеяслоў *супрацьстаўляць* сустракаецца на фоне нарматыўнага варыянта *супрацьпастаўляць* (проціпастаўляць).

На-. Усе дзеясловы з прэфіксам *на-* з рэестра слоў, не зафіксаваных у тлумачальных слоўніках беларускай мовы (каля 20 адзінак), належаць да спосабу семантычнага дзеяння з агульнай семантыкай ‘дасягнуць дастатковай паўнаты або празмернасці дзеяння’¹. Усе такія дзеясловы – рэгулярныя члены трывальных ланцужкоў закончанага трывання (*накамандаваць*, *нанюхаць*, *навастрасловіць* і інш.) і незакончанага (*набудуўваць*, *навуджваць*, *напалёўваць* і інш.): “сабраліся вядомыя пісьменнікі, паэты, нагаварылі, *навастрасловілі*” (В. Іванчыкаў, “Літаратура і мастацтва” 2002, № 37).

Цікавымі сярод іх з’яўляюцца такія ўтварэнні, як *наклянуць*, *насварыць*: яны ўжываюцца з семантыкай літаратурных адпаведнікаў – *наклянуць* (літ. *наклянуцца*) ‘пачаць прарастваць, распаўскацца (пра зерне, пупышкі)’, перан., разм. ‘выпадкова трапіцца, абазначыцца, намеціцца’; *насварыць* (літ. *насварыцца*) ‘выказаць рэзкімі словамі сваё незадавальненне кім-небудзь’. Цікавы тут іменна відавочны ўплыў словаўтваральных стандартаў: калі ёсць зваротны дзеяслоў, то павінен быць і незваротны, хоць і без дыферэнцыяцыі семантыкі.

Над-. Дзеясловаў з прэфіксам *над-* толькі 5, што пацвярджае вывад у *Беларускай граматыцы* аб непрадуктыўнасці гэтага словаўтваральнага тыпу². Сярод іх пададзены спосабы дзеяслоўнага дзеяння з агульным значэннем ‘павялічыць дадаткова прадмет, дадаць да прадмета што-небудзь з дапамогай адпаведнага дзеяння’ (тут ёсць нават тывальная пара *надгаблёўваць* – *надгабляваць*), ‘распаўсюдзіць дзеянне на

¹ *Ibidem*, с. 332.

² *Ibidem*, с. 332–333.

невялічкую частку паверхні прадмета' (*надкусаць, надтрэснуць* – цікава, што ў *ТСБМ* падаецца толькі *надтрэснуты*): “Ці любіў я? Любіў! // Сяброў, маці, віно... // Кляўся Бацькаўшчыне да магілы, // Ды ў сузор’я майго, // Бы ў калосся ў жніво, // Ад пакуты *надтрэснулі* жылы” (А. Сыс, *У нябёсах маіх дагараюць вагні...*).

Неда- Больш распаўсюджаныя і па колькасці, і па частотнасці ўжывання лексемы з прэфіксам *неда-* (каля 20 адзінак). Аб іх большай распаўсюджанасці сведчыць не толькі колькасць, але і наяўнасць некалькіх трывальных пар (*недавыпускаць* – *недавыпусціць*, *недагартваць* – *недагартоўваць*, *недаседжваць* – *недасядзець*, *недаціскаць* – *недаціснуць*). Сярод такіх дэрыватаў з семантыкай ‘няпоўнасцю ажыццявіць дзеянне, не давесці яго да патрэбнай нормы’¹ ёсць словы і закончанага, і незакончанага трывання: “Рэстаўрацыю колькі разоў *недаўкамплектоўвалі* адпаведнымі матэрыяламі (В. Барабаншчыкава, *Мірскі замак – 2003*, “Літаратура і мастацтва” 2003, № 23).

Па- Сярод дзеясловаў з прыстаўкай *па-* (каля 25 адзінак) пададзены наступныя спосабы дзеяслоўнага дзеяння: ‘ажыццявіць дзеянне на працягу некаторага часу’ (*паблішчаць, пазубрыць, пакукарэкаць, пазімаваць, палунаць, пахіхікаць, папшпёніць, паўдзельнічаць* і інш.), ‘ажыццявіць дзеянне ў адзін прыём’ (*палічыць, пакараць, патэлефанаваць*), ‘давесці дзеянне да выніку’ (*паджаліць, паймець, паканіфіліць*), ‘мнагакратна, многімі ажыццявіць дзеянне, накіраваць яго на многія ці ўсе аб’екты’ (*падаспяваць, павырубліваць*), першы з якіх найбольш распаўсюджаны: “У апошні час усё часцей мне на вочы трапляецца інфармацыя аб спосабах заробку ў Інтэрнэце. Прапаноўваюць *паўдзельнічаць* у розных праектах” (С. Дзевятоўскі, *Самы прыбытковы бізнэс у Інтэрнэце?*, “Звязда” 2008, № 1).

Пад- Лексем з прэфіксам *пад-* – 10, і ўсе яны маюць значэнне аднаго спосабу дзеяслоўнага дзеяння – ‘дадаткова ажыццявіць дзеянне з нязначнай інтэнсіўнасцю’ – закончанага (*падзарадзіць, падлашчыць, падпсаваць* і інш.) ці незакончанага (*падкрытыкоўваць*) трывання: “Памятайце, што шчыльнасць электраліту для зімовага перыяду павінна быць не менш 1,29. Калі батарэя адносна новая (праслужыла 3–4 гады), то дастаткова будзе пачысціць клеммы і *падзарадзіць*” (Аўтапарады: *Каб зіма не застала знянацку*, “Звязда” 2007, № 216).

Сярод маўленчых рэалізацый рэгулярных патэнцыяльных членаў дзеяслоўных парадыгм лексемы гэтай словаўтваральнай мадэлі не выглядаюць прадуктыўнымі, хоць гэты тып у свой час быў ахарактарызаваны як прадуктыўны².

Пера- Дзеясловы з прэфіксам *пера-* (каля 25 адзінак) перадаюць значэнні наступных спосабаў дзеяслоўнага дзеяння: ‘накіраваць дзеянне з аднаго месца ў другое цераз прадмет або прастору’ (*перакульгаць*),

¹ *Ibidem*, с. 333.

² *Ibidem*, с. 333–334.

‘паўторна, інакш, па-новаму ажыццявіць дзеянне’ (*пераагучыць, перазамацаваць* – закончанае трыванне, *перазацвердзіць* – *перазацвярджаць, пераарыентоўваць, перанакіроўваць, пераўладкоўваць* – незакончанае трыванне), ‘давесці дзеянне да празмернасці’ (*пераўшчыльніць, перанапоўніць* і інш.), ‘пераўзысці каго-небудзь у выкананні дзеяння’ (*перахітраць* [незакончанае трыванне]), ‘ажыццявіць мнагакратнае або па-чарговае дзеянне, распаўсюдзіўшы яго на ўсе або многія аб’екты, на ўсіх або многіх суб’ектаў’ (*перадвайць, пераглядзець* (літарат. *перагледзець* мае толькі значэнне ‘агледзець, разгледзець нанова’ – *ТСБЛМ, перарыхліць* і інш.).

Сярод пералічаных дзеясловаў няма такіх, што ўжываюцца пераважна ў афіцыйна-дзелавым стылі (*перазамацаваць, перазацвердзіць* – *перазацвярджаць, пераарыентоўваць, перанакіроўваць, пераўладкоўваць, пераўшчыльніць* і інш.) і могуць быць ацэнены ці як вынік уплыву адпаведных рускіх канцылярызмаў, ці як агульная руска-беларуская сукупнасць канцэлярызмаў: “Так, у апошнія гады беларусы сталі набываць усё больш дарагіх шакаладных цукерак, цукерак у каробках і шакаладу. А вось попыт на карамель упаў, таму айчыннымя вытворцы вымушаны тэрмінова *пераарыентоўвацца* на іншыя віды прадукцыі” (Н. Нікалаева, “Спартак” рыхтуе “прэм’еру” новага кандытарскага брэнда, “Звязда” 2007.).

Дзеясловы з прэфіксам **пра-** – самая аб’ёмная група сярод прэфіксальных дэрыватаў, іх каля 90. *Беларуская граматыка* таксама характарызуе гэты тып як прадуктыўны, асабліва ў гутарковай мове¹. Сярод лексем з прэфіксам *пра-* пададзены ўсе вылучаныя ў беларускай мове спосабы дзеяслоўнага дзеяння, уласцівыя такім дэрыватам: ‘накіраваць дзеянне праз што-небудзь, у глыбіню чаго-небудзь’ (*правінчваць* і інш.), ‘накіраваць дзеянне паблізу прадмета’ (*прашмаргнуць* [роднаснае літарат. *шморгнуць, шмангануць* – *ТСБЛМ*] і інш.), ‘ажыццяўляць дзеянне на працягу нейкага часу, звычайна доўгага’ (*прабалансаваць, прабедаваць, праблудзіць, прасясядаць* і мн. інш.), ‘страціць, зрасходаваць што-небудзь з дапамогай адпаведнага дзеяння’ – *пражраць* (< *жраць* – *ТСБЛМ*), ‘старанна, інтэнсіўна ажыццявіць дзеянне’ (*прабамбіць* і інш.), ‘прапусціць, не заўважыць чаго-небудзь пры ажыццяўленні адпаведнага дзеяння’ (*прадрыхнуць, прадурэць* і інш.), ‘давесці дзеянне да выніку’ (*праплаціць, прафінансаваць, праінтэрв’юіраваць, пралагарыфмаваць, пратэсціраваць*). Самым распаўсюджаным з названых спосабаў дзеяслоўнага дзеяння з’яўляюцца ‘ажыццяўляць дзеянне на працягу нейкага часу, звычайна доўгага’ і ‘давесці дзеянне да выніку’: “Сяльчане *прабедавалі* колькі месяцаў ды й пайшлі шукаць праўды...” (М. Салапаў, *Спявак і лёс*, “Літаратура і мастацтва” 2003, № 20); “*Праплаціш* – атрымаеш, а калі не – дык прабачце” (Т. Андрэйчанка, *Пучыны ў вечнасці жыцця: постмадэрнісцкі варыянт*, “Літаратура і мастацтва” 2003, № 24).

¹ *Ibidem*.

Аб’ёмнасць разглядаемай групы дае магчымасць убачыць рэалізацыю багатых словаўтваральных магчымасцяў дзеясловаў, якія датычаць утварэння розных трыванняў і спосабаў дзеяслоўнага дзеяння ад адной асновы, напрыклад, *прабліскаць* – *прабліскваць* – *прабліснуць* – *праблішчаць*.

Дзеясловы з прэфіксам *пры-* (каля 30 адзінак) пераважна незакончанага трывання – рэгулярныя ўтварэнні ад адпаведных перфектных дзеясловаў (*прыкатаць, прыклёпваць, прырысоўваць, прыстыкоўваць, прытульваць, прыўлашчыць, прыхвальваць* і інш.), радзей – прэфіксальныя дэрываты ад адпаведных бяспрэфіксных дзеясловаў (*прылунаць* [бяспрэфіксн. літарат. *лунаць*], *прымарыць, прыплеснець, прышаркнуць, прыштурхаць* і інш.). Дэрыват *прытупліваць* – альтэрнатыўнае *прытупляць* ўтварэнне незакончанага трывання (*прытупляць* [прытупліваць] зрок).

У межах дадзенай групы ёсць некалькі трывальных пар: *прымасліць* – *прымасліваць, прырубіць* – *прырубліваць, прыснасіць* – *прыснашчаць, прыхмурыць* – *рыхмурваць, прыцэліць* – *прыцэльваць*. Сярод такіх пар сустракаюцца русізмы: *прысачыніць* – *прысачыняць* (у ТСБМ зафіксавана толькі лексема *сачыненне* – запазычанне з рускай мовы).

Раз-/рас-. Дзеясловаў з прэфіксам *раз-/рас-* – каля 20, прычым яны не кансалідаваны семантычна ў межах нейкага спосабу дзеяслоўнага дзеяння. Іх пераважная колькасць – рэгулярныя прэфіксальныя ўтварэнні закончанага (*разбаранаваць, раскудлачыць, расстрачыць, распырснуць* і інш.) і незакончанага трывання (*раздаўліваць, разрыхляць, распавядаць, рассмоктаць* і інш.). Ёсць трывальныя пары (*раздрукаваць* – *раздрукоўваць*), утвораныя ад даўняга запазычання з польскай мовы, і прэфіксальныя дэрываты ад навіейшых запазычанняў, напрыклад, *разблакіраваць, распублікаваць*: “Галоўны рэдактар любіць *распавядаць* сваім падначаленым гісторыю пра сакрэт прыгажосці англійскіх газонаў” (І. Іванова, *Газетныя падшыўкі, як і рукапісы, не гараць!*, “Звязда” 2008, № 13).

Дзеяслоў *раздрукаваць* мае семантыку ‘надрукаваць (часцей на прынтары) тэкст, які раней захоўваўся ў іншым выглядзе (файла, фанagramы і інш.)’: “Што да самога працэсу афармлення візы, ён будзе выглядаць прыкладна так: спачатку трэба падаць заяву (прычым робіцца гэта ў рэжыме он-лайн) і запісацца на прыём у пасольства ў зручны час, пасля таго трэба з’явіцца туды з раздрукаванай заявай і пашпартам (А. Мачалава, *Хочаш у Вялікабрытанію – здай адпячаткі пальцаў*, “Звязда” 2007, № 180–181).

У ТСБМ зафіксаваны дзеясловы *разважнічаць* і *разленаваць*, а ў рэестры новых прэфіксальных утварэнняў – рэалізацый патэнцыяльных месцаў у пэўных словаўтваральных тыпах – ёсць *разважнічаць, разленаваць*, прычым *разважнічаць* ужываецца як поўны сінонім *разважнічацца*, а *разленаваць* як каўзатыўны дзеяслоў, суадносны з некаўзатыўным *разленавацца*. Стандартнае станавае пераўтварэнне мае

месца не ў першым выпадку, калі ўзнікаюць неправамерныя дублеты, якія фармальна належаць да розных станавых рэалізацый, а ў другім, калі форма залежнага стану перадае ўласна-зваротнае значэнне, а незалежнага – каўзатыўнае. Аб правамернасці такога развіцця сведчыць далейшы працяг словаўтваральнага ланцужка – утварэнне абстрактнага назойніка *разленаванасць* на базе патэнцыяльнага дзеепрыметніка (залежнага стану) *разленаваны*: “...Надзя падабалася яму яшчэ больш. Не падабалася яму толькі яе *разленаванасць*. Калі ён адыходзіў на работу, Надзя ляжала ў ложку...” (А. Чарнышэвіч, *Калінішын зяць*).

У- Лексем з прэфіксам *у-* – каля 10, як правіла, гэта стандартныя члены словаўтваральных ланцужкоў закончанага (*умураваць* і інш.) і незакончанага трывання (*уцямлываць*, *учадзьваць* і інш.). Акрамя такіх дэрыватаў, сустракаюцца прэфіксальныя дублеты літаратурных дзеясловаў (*умясціць* замест *змясціць*) і выпадкі, аналагічныя апісанаму вышэй *разленавацца* – *разленаваць*: *ухіліць* ужываецца як каўзатыў да літаратурнага *ўхіліцца* ‘адмовіцца, устрымацца ад якіх-небудзь учынкаў, дзеянняў’, прычым ужываецца актыўна: толькі на старонках “Звязды” знойдзена каля 150 кантэкстаў з дадзеным словам у значэнні ‘прымусіць адмовіцца, устрымацца ад якіх-небудзь учынкаў, дзеянняў, выкараніць, знішчыць’: “У выпадку нязначнага парушэння мы практыкуем простае напісанне пісьмаў у адрас партый, дзе гаворым, што маюцца парушэнні і прапануем іх *ухіліць*... Вядома ж, мы глядзім на тое, які час аб’ектыўна патрабуецца на ўхіленне парушэнняў. <...> Калі ж па суб’ектыўных прычынах партыя іх не *ўхіляе*, могуць быць прыменены больш сур’ёзныя меры адказнасці – такія, як прыпыненне дзейнасці партыі ці яе ліквідацыя ў судовым парадку (*Прамая лінія: Алег Сліжэўскі: “Агульная колькасць грамадзян, якія з’яўляюцца членамі дзеючых шаснаццаці партый, не перавышае 75 тысяч”*, “Звязда” 2007, № 185).

Такім чынам, *ухіліць* выступае як замяшчальнік літаратурнага *ўстараніць* – *устараняць* ‘зжыць, ліквідаваць’. Ёсць нават прэфіксальныя дэрываты гэтага дзеяслова: “Такія меры перасцярогі ўведзены дзеля таго, каб *прадухіліць* магчымасць пранесці ў самалёт выбуховыя рэчывы з вадкіх кампанентаў” (М. Дзябёла, *Што нельга браць у самалёт?*, “Звязда” 2008, № 1).

Уз- Утварэнне дзеясловаў з прэфіксам *уз-* не з’яўляецца прадуктыўнай мадэллю – такіх дэрыватаў толькі 5, прычым большая іх частка – альтэрнатыўная дэрывацыя да наяўных літаратурных варыянтаў. *Узбураць* – альтэрнатыўны суфіксальны дэрыват да літаратурнага *ўзбурваць* ‘выводзіць са стану спакою, узбударажваць’; *успламянець* ← *пламянець* пры літарат. *палымнець* (*ТСБМ*, *ТСБЛМ*). Прэфіксальны дэрыват *успламянець* утвораны ад незафіксаванага ў корпусе русізма *пламянець*, які рэалізуе іншую словаўтваральную мадэль, чым бел. *палымнець*, але на базе таго ж караня.

Дыс-, дэ-, рэ-. Сярод так званых патэнцыяльных дзеясловаў сустрэліся ўтвораныя ад запазычанняў пры дапамозе запазычаных прэфіксаў *дыс-* (*дысацыпіраваць*), *дэ-* (*дэпрэміраваць*, *дэстабілізаваць*, *дэвулканізаваць*, *дэмаскаваць*), *рэ-* (*рэструктурызаваць*), якія з аднолькавай ступенню верагоднасці можна ідэнтыфікаваць і як уласныя дэрываты з запазычаных фармантаў, і як – суцэльныя запазычання: “Пры гэтым прадстаўнік Міністэрства абароны патлумачыў, што будзе прыцягнута ўвага сіл, «якія і сёння спрабуюць раскачваць сітуацыю, і сёння *дэстабілізаваць* абстаноўку...” (С. Кузняцоў, *Тэму далучэння Заходняй Беларусі да БССР чакае вялікая ўвага?*, “Звязда” 2007, № 169).

Лексема *рэструктурызаваць* актыўна ўжываецца і рэалізуе пашыраную парадыгму (зваротная форма *рэструктурызавацца*, дзеепрыметнік залежнага стану *рэструктурызаваны*) і словаўтваральную актыўнасць (напрыклад, назоўнік *рэструктурызацыя*, гл. ніжэй), нягледзячы на тое, што ў слоўніках (*ТСБМ*, *ТСБЛМ*) не падаецца ні *структураваць*, ні *структурызаваць*: “Прамысловасць Беларусі ў гэтым годзе паспяхова пераадолела этап адаптацыі да работы ва ўмовах новых цэн на энергарэсурсы, адзначыў міністр. Прэзідэнту было даложана аб праектах па *рэструктурызацыі* прамысловасці (*Прэс-служба Прэзідэнта РБ: Стратыгія прадпрыемстваў – у паўтара раза менш*, “Звязда” 2007, № 161).

Ужыванне ўтвораных ад аднаго дзеяслова лексем, якія належаць да розных часцін мовы, дазваляе гаварыць аб рэалізацыі ў бясконцым, імавернасным моры патэнцыяльных слоў не толькі словаўтваральных парадыгм, але і словаўтваральных гнёздаў і нават намінацыйных радоў у трактоўцы А.В. Нікіцевіча¹.

Заклучэнне

У артыкуле прааналізавана і абагульнена спецыфіка ўтварэння і функцыянавання прэфіксальных дзеясловаў у сучаснай беларускай мове (пачатак XXI ст.). Сярод 1000 незафіксаваных у тлумачальных слоўніках беларускіх дзеясловаў рэпрэзентатыўнага корпуса тэкстаў такіх адзінак аказалася больш за 500 (як мінімум 50%). Параўнанне ступені прадуктыўнасці той ці іншай мадэлі па дадзеных *Беларускай граматыкі* (выданне 1985 г.) і па дадзеных, атрыманых у выніку аналізу корпуса слоў на базе *Машыннага fonду беларускай мовы* (2000-я гг.), незафіксаваных у тлумачальных слоўніках беларускай мовы, паказвае, што на дадзеным этапе развіцця беларускай мовы (пачатак XXI ст.) ступень прадуктыўнасці захоўваецца для большасці традыцыйных прэфіксальных мадэлей, за выключэннем дэрыватаў з прэфіксамі *вы-* і *пад-*. Мадэлі прэфіксацыі з гэтымі прэфіксамі сярод новых дзеясловаў распаўсюджаны мала. Вышэйсказанае сведчыць аб пэўнай маўленчай дынаміцы беларускай мовы ў XX–XXI стст. Разам

¹ А.В. Н и к и т е в и ч, *Русский глагол в номинативной системе языка: автореферат диссертации... доктора филологических наук: 10.02.02*, Минск 2005, с. 13.

з тым, у працэсе аналізу не выяўлены невядомыя раней прэфіксальныя мадэлі і пацверджаны патэнцыял раней зафіксаваных мадэлей. З улікам дадзеных аб устойлівасці суфіксальна-постфіксальных узораў словаўтварэння, гэта дазваляе адзначыць стабільнасць граматычнай мета-структуры сучаснай беларускай мовы ў цэлым.

Aliaksandr Barkovich

Prefixal word-formation of new belarusian verbs: The corpus aspect

A b s t r a c t

The article analyzes and summarizes the specifics of formation and functioning of prefixal verbs in the modern Belarusian language (beginning of the XXI century). Among the 1000 Belarusian verbs of the representative text corpus, which are non-fixed in the explanatory dictionaries, such units consists more than 500 (at least 50%). Conducted research testifies significant dynamics of the Belarusian language in the XX–XXI centuries. At the same time, the stability of the grammatical meta-structure of the modern Belarusian language was noted.